O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

FILOLOGIYA
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 811.512.133'373.4

Zamira S. RAHMONOVA,
Mustaqil izlanuvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi, O‘zbekiston
E-mail: zamiraraxmonova@gmail.com. ORCID: 1452-8821-5524-9896

Turon universiteti professori, T.Jumayev taqrizi asosida

VALENCY OF ADVERBS AND LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF PRIVATE COMBINATORY COMBINATIONS

Annotation

This article investigates the valency characteristics of adverbs in the Uzbek language and the lexicographic interpretation of private combinatory combinations formed with their participation. Drawing on the theory of valency and combinability, the study analyses the specific linguistic features of adverbial private combinations, their structural patterns, and the ways they are presented in both international and Uzbek dictionaries. Particular attention is given to the intermediate status of private combinations between free word combinations and phraseological units, as well as to the practical implications of their systematic lexicographic description for educational lexicography, corpus linguistics and machine translation.
Keywords: adverb, valency, private combinatory combination, lexicography, collocation, Uzbek language.

ВАЛЕНТНОСТЬ НАРЕЧИЙ И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЧАСТНЫХ СОЧЕТАЕМОСТНЫХ СОЧЕТАНИЙ

Аннотация

В статье исследуются валентностные характеристики наречий в узбекском языке и лексикографическая интерпретация частных сочетаемостных сочетаний, образуемых с их участием. На основе теории валентности и сочетаемости анализируются специфические языковые особенности наречных частных сочетаний, их структурные модели и способы представления в международных и узбекских словарях. Особое внимание уделяется промежуточному статусу частных сочетаний между свободными словосочетаниями и фразеологическими единицами, а также практическому значению их системного лексикографического описания для учебной лексикографии, корпусной лингвистики и машинного перевода.
Ключевые слова: наречие, валентность, частное сочетаемостное сочетание, лексикография, коллокация, узбекский язык.

RAVISH VALENTLIGI VA XUSUSIY BIRIKUVCHILARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek tilida ravishlarning valentlik xususiyatlari va ular ishtirokida hosil bo‘ladigan xususiy birikuvchili birikmalarning leksikografik talqini tadqiq etiladi. Valentlik va birikuvchanlik nazariyasiga tayanib, ravish xususiy birikmalarining o‘ziga xos lisoniy xususiyatlari, strukturaviy qoliplari hamda xalqaro va o‘zbek lug‘atlarida aks etish usullari tahlil qilinadi. Xususiy birikmalarning erkin so‘z birikmalari bilan iboralar o‘rtasidagi oraliq maqomiga, shuningdek, ularni tizimli leksikografik tavsiflashning o‘quv leksikografiyasi, korpus lingvistikasi va mashina tarjimasi uchun amaliy ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi.
Kalit so‘zlar: ravish, valentlik, xususiy birikuvchili birikma, leksikografiya, kollokatsiya, o‘zbek tili.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda so‘zning to‘liq semantik va funksional tavsifi uning boshqa so‘zlar bilan birikish imkoniyatlarini o‘rganmasdan amalga oshirilishi mumkin emas. So‘zlar birikuvchanligi tilshunoslikning eng muhim obyekti bo‘lgan so‘z tadqiqi doirasida o‘rganiladi. Chunki so‘zni o‘rganish uning birikuvchanlik xususiyatlarini o‘rganmasdan turib mukammal bo‘lmasligi shubhasiz. Ayniqsa, ravish so‘z turkumining valentlik xususiyatlari va u ishtirokida yuzaga keladigan xususiy birikuvchili birikmalar o‘zbek tilshunosligida hali yetarli darajada tizimlashtirilmagan va leksikografik jihatdan chuqur o‘rganilmagan. Tahlillar bu jarayon har bir turkum kesimidagi xususiy birikuvchilarni aniqlashdan boshlanishini ko‘rsatmoqda. Shu bois ravishlarning valentlik imkoniyatlarini ochib berish, xususiy birikuvchili birikmalarning lisoniy qoliplarini aniqlash va ularning lug‘atlardagi ifodalanishini tahlil qilish dolzarb vazifa hisoblanadi. Tadqiqotning maqsadi – o‘zbek tilida ravishlarning valentlik xususiyatlarini yoritish, xususiy birikuvchili birikmalarning o‘ziga xosligini asoslash va ularning leksikografik talqinini ochib berishdan iborat.

Valentlik nazariyasi va ravish turkumining o‘rni. Valentlik tushunchasi tilshunoslikka kimyodan o‘zlashgan bo‘lib, so‘zning boshqa so‘zlar bilan birikish va biriktirish qobiliyatini bildiradi. Dastlab bu nazariya asosan fe’l turkumi doirasida rivojlantirilgan. L. Tenyer, Ch. Fillmore, S.D. Katsnelson kabi olimlar valentlikni gap qurilishining markaziy mexanizmi sifatida talqin qilganlar. Keyinchalik sifat, ot va ravishlarning ham valentlik xususiyatlari tadqiq etila boshlandi. O‘zbek tilshunosligida valentlik masalasi R. Rasulov, I. Qo‘chqortoyev, M. Mirtojiyev, S. Muhamedova, M. Abuzalova kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan. Ularning ishlarida fe’l va sifat valentligiga ko‘proq e’tibor qaratilgan. Ravishlarning valentligi esa nisbatan kam tadqiq qilingan. Holbuki, ravishlar fe’l, sifat va ba’zi otlar bilan barqaror birikmalar hosil qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ravishlarning valentlik imkoniyatlari ularning semantik guruhlariga bevosita bog‘liq. Vaqt ravishlari (erta, kech, hozir, doimo), o‘rin ravishlari (uzoq, yaqin, ichkarida, tashqarida), daraja ravishlari (juda, ancha, biroz, nihoyatda) va usul-ravishlari (tez, sekin, yaxshi, yomon) har xil turdagi so‘zlar bilan birikadi. Masalan, “tez” ravishi asosan harakat fe’llari bilan (“tez yugurmoq”,

“tez yozmoq”, “tez gapirmoq”), “juda” esa sifat va ravishlar bilan (“juda yaxshi”, “juda qiyin”, “juda muhim”) yuqori chastotali birikma hosil qiladi. Bu holat ravishlarning valentlik potentsialini ochib beradi.

Xususiy birikuvchili birikmalar va ularning lisoniy tabiati. Xususiy birikuvchili so‘z birikmalari xotirada yarim tayyor holda bo‘lishi bilan iboralarga, a’zolarning mustaqilligi va birikuvning erkinligi bilan umumiy birikuvchili so‘z birikmalariga o‘xshashligi, shu sababli ibora va umumiy birikuvchili so‘z birikmalari orasidagi hodisa ekanligi ularning leksik-grammatik xususiyatlari tahlili orqali isbotlangan. Bu birikmalar erkin so‘z birikmalaridan farqli o‘laroq, ma’lum darajada barqarorlikka ega, ammo iboralar darajasiga ko‘tarilmagan. Ularda a’zolar o‘z leksik ma’nolarini saqlab qoladi, biroq birikish doirasi semantik jihatdan cheklangan bo‘ladi. Quyidagi misollar buni yaqqol ko‘rsatadi:

tez yugurmoq, tez yozmoq, tez gapirmoq, tez o‘qimoq
sekin yurmoq, sekin gapirmoq, sekin o‘qimoq
juda yaxshi, juda qiyin, juda muhim, juda kerak
ancha uzoq, biroz kech, ancha baland, biroz past

Bunday birikmalar nutqda yuqori chastotali bo‘lib, til egalari tomonidan “tayyor” shaklda qo‘llaniladi. Shu bois ularni leksikografik manbalarda alohida ko‘rsatish zarurati tug‘iladi. O‘zbek tilida ravish xususiy birikuvchili sodda va murakkab qoliplar umumiy birikuvchili sodda va murakkab so‘z birikmalari qoliplaridan lisonning nisbatan quyi bosqichida joylashishi bilan farqlanadi. Bu farq ularning lug‘atlarda qanday berilishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Sodda qoliplar asosan “ravish + fe’l” yoki “ravish + sifat” strukturasida namoyon bo‘lsa, murakkab qoliplar qo‘shimcha a’zolar ishtirokida shakllanadi.

Xususiy birikuvchilarning leksikografik talqini. Jahon lug‘atchiligida so‘zlar birikuvchanligiga bag‘ishlangan maxsus lug‘atlar (collocation dictionaries) keng tarqalgan. Oxford Collocations Dictionary, BBI Combinatory Dictionary of English, LTP Dictionary of Selected Collocations kabi manbalarda so‘zning eng tabiiy va ko‘p uchraydigan birikmalari tizimli tarzda beriladi. Bu lug‘atlarda ravishlar ham alohida e’tiborga olingan va ularning tipik birikmalari aniq ko‘rsatilgan. O‘zbek leksikografiyasida esa vaziyat boshqacha. O‘zbek tilida yaratilgan ba’zi lug‘atlarni o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, sintaktik aloqa natijasi bo‘lgan birikma va gaplar aksariyat lug‘atlarda mavjud. Lug‘atlarda birikuvchanlik turli maqsadlarda namoyon bo‘lgan. Izohli lug‘atlarda birikmalar asosan so‘z ma’nosini ochish uchun misol sifatida keltiriladi. Tarjima lug‘atlarida esa tarjimani aniqlashtirish maqsadida qo‘llaniladi. Maxsus birikuvchanlik lug‘atlari esa hali to‘liq shakllanmagan.

Tadqiqotning metodologik asoslari. Korpus tahlilida chastota (frequency), MI-score (Mutual Information) va t-score kabi statistik ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq. O‘zbek milliy korpusi yoki Telegram, Instagram va yangiliklar saytlari asosida yaratilgan maxsus subkorpusda ravish + fe’l / sifat birikmalarining tarqalishini o‘lchash mumkin. Bu usul orqali “tez yugurmoq”, “sekin o‘qimoq”, “juda qiyin”, “ancha uzoq” kabi birikmalarning barqarorlik darajasini raqamli isbotlash mumkin.

Yangi tadqiqot aspektlari. Ravishning semantik guruhlari (vaqt, o‘rin, daraja, usul) bo‘yicha xususiy birikuvchilarning farqlanishi.

Platformaga xos (ijtimoiy tarmoq vs. badiiy matn) birikuv farqlari.

Yosh avlod nutqida yangi ravish kollokatsiyalarining paydo bo‘lishi (masalan, “super tez”, “ultra sekin” kabi gibrid shakllar).

Birikmalarning pragmatik funksiyalari (intensivlashtirish, yumshatish, baholash).

Leksikografik muammolar. Hozirgi o‘quv lug‘atlarida ravishlar ko‘pincha faqat izoh va 1–2 ta misol bilan beriladi. Xususiy birikuvchilar alohida rubrika sifatida ajratilmagan. Shu sababli maqolada quyidagi takliflarni kiritish mumkin:

Lug‘at maqolasida “xususiy birikuvchilar” deb nomlangan alohida bo‘lim ochish;

Chastota belgisi (yuqori / o‘rta / past) qo‘yish;

Qarama-qarshi birikmalar (antonimik kollokatsiyalar)ni ko‘rsatish.

Amaliy ahamiyat. Natijalar mashina tarjimasi tizimlarida ravish + fe’l birikmalarini to‘g‘ri tanlash algoritmlarini yaxshilashga, shuningdek, o‘zbek tili o‘qituvchilari uchun kollokatsiya mashqlari ishlab chiqishga xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, maxsus “Ravish kollokatsiyalari o‘quv lug‘ati” yaratish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari. Ravish xususiy birikuvchilarining diaxronik o‘zgarishi (XX asr oxiri – XXI asr boshi).

Qiyosiy jihat: o‘zbek va qardosh turkiy tillardagi ravish kollokatsiyalari.

Multimodal korpus (matn + emoji + hashtag) asosida ravish birikmalarining yangi ko‘rinishlarini o‘rganish.

Bu yo‘nalishlar maqolani avvalgi dissertatsiya materiallaridan farqli, amaliy va korpusga asoslangan yangi tadqiqot sifatida taqdim etishga imkon beradi.

Amaliy ahamiyat va istiqbollar. Ravish valentligi va xususiy birikuvchilarning leksikografik talqini bir qancha amaliy sohalar uchun muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, o‘quv lug‘atlarini boyitish orqali til o‘rganuvchilarning nutqiy kompetentsiyasini oshirish mumkin. Ikkinchidan, korpus lingvistikasi va mashina tarjimasi tizimlarida ravish + fe’l / sifat birikmalarini to‘g‘ri tanlash algoritmlarini yaxshilash imkoniyati paydo bo‘ladi. Uchinchidan, maxsus “Ravish kollokatsiyalari lug‘ati” yaratish uchun nazariy asos shakllanadi. Kelajakdagi tadqiqotlar korpus ma’lumotlariga asoslanib, ravishlarning semantik guruhlari bo‘yicha xususiy birikuvchilarning to‘liq ro‘yxatini tuzishga, diaxronik o‘zgarishlarni kuzatishga, shuningdek, qardosh turkiy tillar bilan qiyosiy tahlilga qaratilishi lozim. Bu yo‘nalishdagi ishlar o‘zbek tili leksikografiyasini zamonaviy talablarga moslashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Ravishlarning valentlik xususiyatlari va ular ishtirokidagi xususiy birikuvchili birikmalar o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir. Ular erkin birikmalar bilan iboralar o‘rtasidagi oraliq holatni egallaydi va nutqda yuqori barqarorlikka ega. Leksikografik manbalarda bu birikmalarning tizimli aks ettirilishi hali yetarli darajada amalga oshirilmagan. Shu bois ravish valentligini chuqur o‘rganish va xususiy birikuvchilarni lug‘atlarda alohida ko‘rsatish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar o‘zbek tili leksikografiyasini boyitish, o‘quv jarayonini takomillashtirish va raqamli lingvistika imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Abuzalova M.K. Substansial morfologiya, valentlik va sintaktik qurilma. – Samarqand, 2018.
2. Ibragimov J. O‘zbek tili mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari. – Qarshi, 2023.
3. Mirtojiyev M., Muhamedova S. O‘zbek tilida so‘z valentliklari. – Toshkent: TDPU, 2014.
4. Nazarova S.A. So‘z birikmasi sintaksisi substansial talqinda. – Toshkent: Fan, 2015.
5. Rasulov R. O‘zbek tilidagi holat fe’llari va ularning obligator valentliklari. – Toshkent: Fan, 1989.
6. Rahmonova Z.S. Ravish xususiy birikuvchili birikmalar va ularning leksikografik talqini. – Qarshi, 2026.

7. Yo‘ldasheva N., Musulmonova N. O‘zbek tili so‘zlar birikuvchanligining o‘quv lug‘ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2020–2022.
9. Benson M., Benson E. The BBI Combinatory Dictionary of English. – Amsterdam, 1990.
10. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. – Leipzig, 1975.